

DESPRE MENTALITATEA BALCANICĂ

Maria Alexe- UTCB

Trăsăturile dominante ale balcanismului literar apar și se cristalizează în raport cu un fapt istoric și ideologic real: cucerirea Constantinopolului și dispariția Bizanțului. În mod paradoxal cucerirea otomană și instaurarea turcocrăției nu diminuează influența bizantină, ci contribuie prin menținerea unei organizări unitare la formarea unei mentalități specifice acestui spațiu ce păstrează un aspect cultural omogen. Scriitorii secolului XX, Eliade sau Sadoveanu subliniază faptul că trecerea din istorie (cultură) în mit se face cu prețul vieții. De aceea cucerirea otomană nu anulează influența puternică a Bizanțului, ci o proiectează în mit. Mircea Eliade analizând mitul Meșterului Manole, a cărui proiecție în mit este realizată prin moarte, trage următoarea concluzie: scenariul mitico-ritualic al morții creatoare aparține substratului comun și este principalul element ce conferă unitate întregii Peninsule Balcanice. termenul de mentalitate balcanică așa cum îl cunoaștem azi a apărut recent, dar denumește o realitate istorică.

1. Scurt istoric al termenului

Atestarea documentară a folosirii termenului de *mentalitate balcanică* la sfârșitul secolului XX dovedește noutatea conceptului. Folosit prima dată în 1918 de geograful croat Jovan Cvijic în lucrarea sa de referință despre geografia umană a Balcanilor capătă cu adevărat valoare conceptuală mult mai târziu. Conceptul cultural de *mentalitate balcanică* este discutat la începutul anilor 80, la inițiativa Institutului de studii Sud-Est Europene de la București. La epoca aceea, deși mai fusese folosit, părea o noutate și simpla lui enunțare a stârnit atitudini entuziaste, discuții și controverse. Discuția a continuat în cadrul unor întâlniri care au avut loc la Atena în 1983 și la Sofia în 1989, când a fost formulată direct întrebarea *Există o mentalitate balcanică?* [Alexandru Duțu – 1997, p 64]. În anul 1984 a apărut în revista americană *Southeastern Europe* un grupaj de studii pe această temă, studii care se refereau în principal la rolul limbajului în oglindirea mentalității. În prezent dezbaterile referitoare la definirea conceptului este departe de a se fi încheiat.

Mentalitatea balcanică s-a format în lunga perioadă a stăpânirii otomane. Pe parcursul secolelor în interiorul zonei au apărut orientări diverse, unele popoare s-au întors spre trecut și și-au căutat rădăcinile în strălucirea bizantină, în gloria țaratelor sud-slave sau în epopei naționale cum este de exemplu cea a lui Skanderberg. Cazul cărturarilor români este deosebit, fiindcă pentru ei întoarcerea spre trecut a însemnat descoperirea latinității. În ciuda unității religioase și a rolului unificator al ortodoxiei, originea latină i-a făcut să se simtă mult mai apropiați de Occidentul latin decât celelalte popoare din Balcani. Scriitorii contemporani care aparțin zonei, dar s-au afirmat în

Occident încearcă însă să prezinte o imagine unitară a culturii balcanice prin care vor să înlocuiască imaginea stereotipică a Balcanilor, zonă a unor conflicte fără sfârșit. Într-una din foarte frumoasele sale povestiri *Generalul armatei moarte*, cunoscutul scriitor albanez Ismail Kadare¹ acordă o atenție nuanțată, prin analize de mare finețe vieții din Balcani, din perioada Evului Mediu până în prezent. El pune accentul pe suferința comună a popoarelor din Balcani timp de mai bine de cinci sute de ani, în perioada stăpânirii otomane, când din palatul sultanului de la Istanbul veneau legile cele mai importante și mai asupritoare. Mircea Cărtărescu, vorbind despre imaginarul balcanic la Târgul de carte de la Leipzig, își definește astfel relația cu Balcanii: „voi încerca să descriu structura imaginarului balcanic din perspectiva unui om care are adânci rădăcini etnice și culturale în acel spațiu și care mai ales are un puternic complex dragoste-ură, fascinație-repulsie față de tărâmul sud dunărean”.

2. Raportul mentalitate - literatură balcanică

Balcanismul, a cărui valoare literară începe să fie recunoscută, nu este un curent literar în genul romantismului sau clasicismului european, adică o mișcare literară unitară, cu un statut estetic precis, cu reprezentanți care își clamează apartenența și care redactează proclamații și manifeste literare. El este mai mult un mod de existență, o mentalitate care și-a găsit expresia în literatură. Preferința acestei literaturi pentru proză, pentru modul de expunere narativ ține de caracteristicile morale și tipologice ale acestei zone geografice. Scriind despre relația sa cu literatura și mai ales cu proza Mircea Cărtărescu mărturisește: Relația mea primordială cu Balcanii este una maternă: am văzut întotdeauna un simbol în faptul că mama are origine bulgărească și că strămoșii mei vin din miezul Peninsulei”².

Nașterea simbolică a literaturii balcanice se datorează în mod indirect opririi otomane și tendințelor de expansiune ale imperiilor din vecinătate, este de fapt consecința unei drame istorice, fiindcă aceste fenomene politice activează funcția compensatorie a literaturii. Ficțiunea este spațiul ideal în care dorința de exprimare liberă, idealurile socio-istorice, nevoia de modele morale se poate exprima [Mircea Muthu 2002, p. 90]. Așa se explică dezvoltarea unor forme artistice care aparțin artei populare, în dauna celei aulice, mult mai influențată de politic. În Evul Mediu, până aproape de începutul secolului al XIX-lea, perioadă în care se constată în Principatele române primele manifestări specifice iluminismului, cărțile populare, poveștile, legendele sunt principalele subiecte de lectură și au o importantă funcție modelatoare la nivelul profilului moral.

Mentalitatea populară, care reprezintă baza mentalității balcanice, a investit spațiul în care au loc evenimentele cu însușiri faste sau nefaste, există locuri bune sau rele, Balcanii par să fi fost în

---

1 Născut în 1936, laureat al premiului Nobel pentru literatură. În prezent trăiește la Paris.

2 Sub diferite forme, dar subliniind de fapt aceeași idee afirmația apare în mai multe scrieri. Printre cele mai importante: *Medicul și vrăjitorul*, *Orbitor*, *Aripa simgă*

același timp un loc bun și un loc rău, spațiul exotic al romanelor populare ca în Alexandria și scena unor confruntări politice sângeroase, sursă a imaginilor negative ca în *Obligado*, parțial în *Orbitor* sau loc în care sacrul mai poate fi identificat ca în romanele lui Eliade. Mult timp pentru popoarele de la sud de Dunăre, mai asuprite de turci, Principatele române au fost un loc binecuvântat în care au găsit adăpost. Așa cum a arătat Nicolae Iorga, pentru Balcani țările române au devenit un fel de Bizanț după Bizanț, care și-au păstrat independența politică, religioasă și administrativă, au adăpostit prelați din întreaga peninsulă și au păstrat în mănăstiri vechi cărți bizantine. Adăugând balcanismului trăsături proprii datorate latinității pe care au continuat-o în Nordul Dunării, Țările Române au îmbogățit imaginarul balcanic.

Realitatea istorico-economică a generat un raport între centru și periferie, accentuat în secolul al XIX-lea și care este operant la nivelul mentalităților și azi. Există Europa Occidentală al cărui model de națiune centralizată cu limbă unitară era în secolul al XIX-lea Franța și care a influențat statele în formare din Peninsula balcanică, state aflate la margine. Acestea sunt rezultatul unor națiuni care fac parte din marile Imperii Otoman, Rus, Habsburgic, uneori trăiesc divizate sub stăpânirea acestora. La aceste țări tezaurul național folcloric se conștientizează odată cu formarea literaturii naționale și multe elemente centralizatoare ale mentalității nu sunt încă realmente constituite.

Antoaneta Olteanu remarcă rolul pe care un aspect cultural multă vreme neglijat de cercetările științifice, bucătăria zonei l-a avut în formarea mentalității balcanice. Timp de aproape cinci secole bucătăria popoarelor balcanice a urmat modele lansate dinspre Palatul Imperial de la Istanbul. Întoarcerea spre Occident din secolul al XIX-lea a însemnat și înlocuirea bucătăriei otomane cu preparate franțuzești și prăjituri vieneze. Interesant este faptul că pe măsură ce bucătăria elitelor se europeaniza, bucătăria tradițională devenea tot mai otomană [2004, p 15]. La nivelul preparatelor culinare specifice identitatea este mai ales semantică, denumiri asemănătoare *sarmale*, *chiftele*, *pilaf*, *ciorbă* aplicându-se unor feluri de mâncare cu gust diferit.

3. Influența mentalității balcanice asupra culturilor naționale

Existența unor culturi naționale articulate nu exclude existența unei viziuni globale care permite analiza mentalității balcanice în ansamblu. Trebuie să ne gândim la modul în care datele ce aparțin de fapt antropologiei culturale și tipologii datorate condițiilor de viață similare au generat forme de comunicare asemănătoare și în anumite cazuri reacții stereotipe. E o îmbinare, nu lipsită de tensiune, între un mod de viață tradițional și multiple influențe ale unor moravuri occidentale, amestec care conferă originalitate civilizației balcanice și mentalității pe care o formează. Există peste tot în Balcani un anumit mod de a dialoga din care se naște un tip de comunicare aluzivă,

aparent imprecisă, dar în realitate necruțătoare față de cei care încearcă să ignore regulile locului. Această stare de fapt este astfel definită de Sorin Alexandrescu: „Dinspre Balcani și Bizanț vine în țările române „știința trecerii suple” care se regăsește la Cantacuzino și Brâncoveanu și persistă dincolo de partide” [1998, p.16].

Există o zonă a mentalității balcanice pe care o regăsim și în timpul întunecatei perioade comuniste. Discursul comunist totalitar impus de Rusia, nu a reușit să niveleze în mod abuziv mentalitatea balcanică. El nu a putut acoperi și înlătura straturile profunde ale culturii zonale [Zamfir, 2007, p 21]. O ilustrare a modului în care discursul totalitar a fost înlăturat și minimalizat de spiritul profund al locului o reprezintă romanul *Galeria de viață sălbatică* de Constantin Țoiu. Romanul reflectă într-o interpretare barocă spiritul bucureștean, mai exact un oraș întunecat de dictatură care se regăsește pe sine în imaginea „vechiul București” cel din tradiția clasicilor literaturii balcanice – Ion Ghica, Nicolae Filimon, Mateiu Caragiale și cel din scrierile mai modernilor Hortensia Papadat – Bengescu și Mircea Eliade, în spații private, întâlniri cu prietenii, în cadrul taifasurilor. Așa cum remarcă Mihai Zamfir „Una din cele mai interesante proze postbelice, romanul *Galeria* cu viață sălbatică are în centrul său, ca personaj principal, omniprezent Orașul București” [Zamfir – 2007, p. 146].

4. Un efect al mentalității- Homo Balcanicus

Mentalitatea balcanică și implicit produsul ei *homo balcanicus* s-au format și prin lupta dintre fondul autohton și cel bizantin cu turcografia. Se pune în acest caz întrebarea dacă Turcia poate fi inclusă în cultura balcanică. Turcii au avut nevoie de religie ca să le consolideze unitatea spirituală, nu au luptat pentru păstrarea valorilor morale ale unei culturi crepusculare – cultura bizantină, așa cum au făcut popoarele din Balcani. Civilizația lor, deși islamică a preluat mult de la Bizanț, a continuat în unele privințe civilizația bizantină și a influențat cultura balcanică, preluând la rândul ei elemente balcanice, mai ales grecești. Occidentul, căruia i se datorează într-o primă fază delimitarea Balcanilor ca o zonă independentă, oarecum în afara civilizației otomane, a considerat în general Turcia ca o țară balcanică. Henry Blount în 1636 scrie în cartea sa *Voyage into the Levant* că s-a hotărât să nu se lase influențat de gândirea stereotipă a epocii și să descrie această regiune obiectiv „Felul de a fi turcesc care apare absolut barbar, așa cum suntem lăsați să înțelegem sau mai curând reprezintă un alt fel de civilizație, diferită de a noastră, dar nu mai puțin trufașă”³. Această afirmație nu este doar o încercare lăudabilă de a descrie otomanii în propriul lor context, ci și o dovadă a felului în care Occidentul percepea Turcia ca o parte integrantă a Levantului, denumire folosită în trecut pentru a denumi Peninsula Balcanică.

---

3 Apud Maria Todorova- Balcanii și balcanismul, 2002, p 146

O concluzie definitivă, cel puțin la nivelul acestui demers critic, nu poate fi luată fără a analiza poziția unor gânditori turci. Turgut Ozal, om politic turc ce a susținut integrarea Turciei în UE, implicit apartenența la zona balcanică a scris o carte pe această temă intitulată programatic *Turkey in Europe and Europe in Turkey*⁴. Din această perspectivă a fi balcanic în Turcia nu are înțelesul peiorativ pe care acest termen l-a căpătat în mentalitatea celorlalți locuitori ai peninsulei. Există și o tendință contrară, aceea care construiește identitatea națională a Turciei moderne bazată pe Anatolia, mentalitate care exclude moștenirea balcanică, considerând chiar că aspectele balcanice distrag atenția de la turcismul pur reprezentat de spațiul Anatoliei. Credem totuși că literatura turcă contemporană nu poate fi analizată și înțeleasă în afara contextului balcanic.

Mentalitatea balcanică se manifestă la nivel individual prin existența unui anumit tip de subiect și de personaj pe care specialiști din țările peninsulei îl numesc *homo balcanicus*⁵. El reprezintă o formă unitară de înțelegere și de prezentare care a stat la baza formării mentalității. Imaginea sa pitorească și populară are însă și o funcție restrictivă, pentru că de cele mai multe ori îl prezintă pe acest locuitor tipic al Balcanilor așa cum ne văd alții, mai ales vesticii, fără a evidenția suficient componenta tragică, sursă a fascinantului joc de măști din care se alcătuiește comportamentul său. Rezultat din tipologia omului bizantin, *homo balcanicus* se încarcă, la nivelul de stereotip, cu atribute străine și conotații negative. În realitate, omul balcanic trimite la o lume diversificată etnic și lingvistic, cu o structură de panopticum rezultată din suprapunerea elementelor turcocratiei peste vechiul model bizantin.

În opinia Mariei Todorova imaginea mentalității balcanice este un personaj creat în secolul al XIX-lea numit Bai Ganiu Balkanski, eroul literar al scriitorului bulgar Alesko Konstantinov (1863-1897). Eroul a devenit sinonim cu anumite trăsături caracteriale negative—grosolănie, mârlnănie, mojiție, pentru critica literară bulgară el a devenit *homo balcanicus*, cel a cărui incultură și lipsă de respect față de ceilalți se opune unei Europe civilizate. [2000, p 70]. Personajul are un corespondent aproape identic în Mitică, personajul emblematic al operei lui Caragiale, dar și al unei anumite mentalități balcanice, a cărei persistență sub pojghița de modernitate a intuit-o marele dramaturg.

Ceea ce numim azi *homo balcanicus* este de fapt o personalitate complexă ce s-a construit în confruntarea dintre Orient și Occident, sub influența literaturii paremiologice, a lui *ceea ce se cuvine* și *ceea ce nu se convine*. El este așa cum scrie Mircea Muthu: format sub influența ortodoxiei respectând aparențele, dar având o mare libertate interioară [2002, p 77] literatura a găsit un nume pentru atitudinea lentă a omului din Balcani a numit-o: *iavaşlik*. Aceași atitudine exprimată plastic prin expresia *Nu dau turcii* - formulă lingvistică care ilustrează o mentalitate și

---

4 Dacă Imperiul Roman a reprezentat limita răspândirii culturii occidentale, el a jucat de asemenea un rol nu mai puțin important în structura Imperiului Otoman. În afară de contribuția grecilor, convertiți sau nu la islamism, otomanii au primit de la Imperiul Roman de Răsărit întreaga moștenire balcanică, ce includea Grecia însăși! Apud Maria Todorova- Balcanii și balcanismul, 2002, p 85

5 Conceptul apare la Mircea Muthu, Maria Todorova, Bogdan Bogdanov

care a contribuit la păstrarea stereotipului despre *Lentoarea orientală*. Montesquieu face o analiză a vieții politice și identifică în organizarea Imperiului Otoman o formă perfidă de putere pe care o denumește despotism oriental. Eruditul francez consideră această formă de manifestare a puterii vinovată de letargia vieții politice care se reflectă în atitudinea apatică a populației. Este de fapt filozofia lui „ca și cum” ce s-a perpetuat până azi și care este cea care conferă balcanicului o mare libertate interioară îmbinată cu capacitatea de a pune frână dezamăgirii. La aceasta s-a adăugat scepticismul, datorat schimbărilor politice dese și care a avut ca o consecință directă în planul mentalității, o neîncredere totală privitoare la progresul omenirii. Credința locuitorilor din Balcani că nicio schimbare nu este aducătoare de bine și că oricine ar fi cei care impun schimbarea vor pleca și apoi lucrurile vor intra pe făgașul normal a generat o artă a compromisului și a disimulării. Realitatea istorică l-a obligat să recurgă la ieșirea din timpul comun în imaginarul mult mai bogat decât lumea reală, un loc în care sordidul este înlocuit de strălucirea imperială, iar tragicul se transformă în pitoresc, ludic și spirit satiric. La răscrucea imperiilor stabilul devine imprevizibil și suplețea negocierii devine vitală. Toate aceste categorii morale devin categorii estetice esențiale în definirea mentalității balcanice.

5. Concluzii

Mentalitatea balcanică este produsul unei lumi colorate, dominată de sentimentalism în care urmele unei îndelungate stăpâniri străine nu s-au șters și în care derizoriul a ajuns mod de viață și absurdul un mod firesc de a defini lumea. Din această stare ambiguă a luat naștere o literatură specifică, balcanismul literar, care așa cum arată și Ovid Crohmălniceanu folosește în mod predilect procedee ca aluzia, parodia, ironia, parabola și satira. [1997, p 192] și operează cu categorii printre care pitorescul, derizoriul, ambiguu, efemer.

Pe parcursul zbuciumatei istorii a sud-estului European s-a format o mentalitate cu numeroase trăsături comune. Unitatea mentalității balcanice este rezultatul anumitor trăsături culturale preluate în urma îndelungatei conviețuirii și a permisivității de care au dat dovadă culturile locale față de elementele turcești care s-au supra pus peste straturi mult mai vechi.. circulația liberă a tot felul de călători pe drumurile balcanice, în interiorul unui spațiu cu administrație unică a fost un element favorizant. Unitatea mentalității balcanice nu înseamnă o identitate spirituală absolută ci sunt rezultatul toleranței față de „celălalt”, al absorbției influențelor diverse.

În romanul balcanic postmodern atmosfera de carnaval este întreținută de spiritul ludic al protagoniștilor care au o adevărată plăcere să schimbe diferite măști. Așa sunt eroii lui Pamuk, locuitorii Metopolisului lui Ștefan Bănuțescu sau unele din personajele lui Nicolae Popa din *Avionul mirosea a pește*. Eroul acestuia din urmă mimează o anumită implicare în acțiune dar rămâne să privească de pe margine gesturile și acțiunile sale capătă un sens parodic. Eroii romanului lui Felix

Nicolau *Tandru și rece* poartă și ei măști, autorul sugerând că această atitudine îi protejează în fața unei realități adeseori absurde.

Ponderea dominanței existențiale a tragicului în literatura balcanică este dată și de valoarea sa *compensatorie*. În multe cazuri ea evoluează însă în parodic și absurd așa cum se întâmplă cu multe din personajele aparținând tipului înțeleptului rătăcitor. Produsul cel mai pur din punct de vedere estetic al acestui tip de personaj este Nastratin Hoge, considerat de Mircea Muthu *produs specific al spiritului musulman asiatic* [2002, p72] a fost introdus în literatura română sub acest nume de către Anton Pan⁶ și preluat de Ion Barbu. Aparent ironică, satirică, părând să nu ia prea multe lucruri în serios, lumea balcanică este profund tragică.

Bibliografie

1. **Alexandrescu, Sorin** – *Paradoxul românesc* - editura Univers, București, 1988
2. **Alexandrescu, Sorin** - *Dialectica fantasticului , studiu introductiv al volumului La țigănci și alte povestiri*, Editura pentru literatură București 1969
3. **Crohmălniceanu, Ovidiu** – *Un complex geografic național* - în Secolul 21, nr 7-9/1997, Balcanism
4. **Djuvara, Neagu** – *Intre Orient și Occident. Țările române la începutul epocii moderne*, editura Humanitas, București, 2008
5. **Duțu, Alexandru** – *National and European Consciousness in the Romanian Enlightenment*, Institut et Muses Voltaire, Geneva, 1967
6. **Duțu, Alexandru** – “Bizantini”, *Orientali” “Balcanici” în Secolul 21- Balcanismul 7-8-1997*
7. **Eco, Umberto** -*Limitele interpretării* – editura Polirom, Iași, 2007
8. **Muthu, Mircea** – *Balcanologie* editura Dacia Cluj-Napoca, 2002
9. **Muthu, Mircea** – *Balcanismul literar românesc*, editura Dacia Cluj-Napoca, 2002
10. **Olteanu, Antoaneta** – *Homo Balcanicus. Trăsături ale mentalității balcanice* . Paideia, București 2004
11. **Todorova, Maria** - *Balcanii și balcanismul* – editura Humanitas, București, 2000

---

6 Năzdrăvăniile lui Nastratin Hoge constituie prima apariție într-o limbă balcanică a ciclului, autorul fructificând direct surse grecești, turcești, sau bulgare.